ISSN 2249 - 2313

षाण्मासिकी संस्कृतशोधपत्रिका

Half Yearly Sanskrit Research Journal

Vol. IX Oct,2016 - Mar,2017 No.2

वर्षम् – ९, अक्टूबर २०१६ – मार्च २०१७, अङ्कः – द्वितीयः

प्राचीसुधा

PRACI SUDHA

"प्राचीसुधा" सुललिता बहुशास्त्रतत्त्व-
पूर्णा जगज्जनहिताऽखिललोकमान्या ।
आध्यात्मिकीं सुखकथां परिवेषयन्ती
संराजतां निरभिमानबुधेषु नित्यम् ।।

सम्पादकः सञ्चालकश्च

डॉ.विश्वनाथस्वाईं

पुरुषोत्तमप्राच्यविद्याशोधप्रतिष्ठानम्, पुरी, ओड़िशा

PURUSOTTAM RESEARCH ACADEMY OF INDOLOGY

PURI, ODISHA

Scanned by CamScanner

वैदिकसाहित्ये अग्निः

डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

वेदः मानवमात्रस्य प्राणस्वरूपः भवति । स च यज्ञद्वारा विश्वं सृजति, पालयति, विनाशयति च । अतः विश्वस्य सृष्टि-स्थिति-विनाशानां यन्मौलिकं तत्त्वं तत् वेदशब्देन आख्यायते । वेदः यज्ञप्रधानः इत्युक्तं मनुना –

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ।।[१] इति ।

यज्ञस्तावद् भवति द्रव्यदेवतासंयोगः । देवान् उद्दिश्य घृत-दधि-मधु-सोमादिद्रव्याणां त्यागः नाम दानं यागः भवति ।[२] तस्मिन् यज्ञ अग्निदेवः प्रधानः भवति । मन्त्रकारैः प्रपञ्चोऽयं "भूमिः अन्तरिक्षं द्यौः" इति त्रिधा दृष्टः । तत्र द्यौरित्यनेन सूर्यस्य स्थानम् । अन्तरिक्षमित्यनेन इन्द्रवायुवृष्टिविद्युतां स्थानं च विवक्षितम् । अग्निश्च भूस्थानस्य देवः भवति । यास्कप्रणीतनिरुक्तग्रन्थेऽपि लिखितमस्ति – "तिस्र एव देवताः" इति ।[३] परन्तु वैदिकमन्त्राणानुशीलनेन ज्ञायते प्रधानभूतस्याग्नेः लौकिकाग्निरूपेण भूमौ, विद्युद्रूपेणान्तरिक्षे, दिव्याग्निरूपेण सूर्ये चावस्थानमधिकृत्य प्रवृत्तैरविस्पष्टार्थैः प्रहेलिकाप्रायैः सूक्तैरपि देवानां सर्वेषामेकदेवताप्रभेदात्मकत्वमेवाभिव्यज्यते । "अग्निः सर्वा देवताः"[४] इति ऐतरेयब्रह्मणस्य कथनेन सर्वेषामेकदेवतात्मकत्वं सिद्ध्यति । तत्तदाश्रयभेदादप्यग्नेर्भेदो वर्ण्यते । अग्निः एकः द्वौ त्रयः चत्वारो वा जायमानायां विप्रतिपत्तौ वैदिकयज्ञेषु त्रीणि स्वरूपाणि अग्नेः दृश्यन्ते । यथा – आहवनीयाग्निः दक्षिणाग्निः गार्हपत्याग्निश्चेति । परन्तु लौकिकयज्ञेषु अग्नेः बहूनि नामानि आयान्ति । अपि च शवदाहकर्मणि क्रव्यादग्नेः प्रयोगः भवति । अयं प्रतिगृहं प्रतिवसति । किन्तु बहुत्र दीप्यमानोऽयमेक एव । तथा बहुत्र विप्रकीर्णत्वेन स्थितोऽयमेक एव सा एवायं राजा च । अन्येऽग्नयो वृक्षस्य शाखा इव तस्यैव विकाशरूपाः । स नानाविधानि दिव्यरूपाणि धारयति । अतः स विविधनामधेयो भवति । परन्तु सर्वे देवास्तस्मिन्नेव लीनाः । यान् खलु परिधिररानिव स परिवेष्टयति । इत्यमग्नेर्नानारूपाणि अधिकृत्य प्रवृत्ता एते कल्पनाविशेषाः सर्वेषां देवानामेकदेवतात्मकरूपमेकदेवतादमुपस्थापयन्ति ।

अग्निशब्दस्य निर्वचनकाले एवं कथितमस्ति यत् "अग्रणीर्भवति । अग्नं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति सन्नममानः" इति ।[५] अर्थात् सर्वेषामग्रे विद्यमानः

Scanned by CamScanner

यः देवः सः अग्निरिति कथ्यते । "अगि"-गतौ इति धातोः "नी" प्रत्यये अग्निशब्दः व्याकरणमतेन निष्पन्नः भवति । शाकपूर्णे मतानुसारम् – अग्निः त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति । इतात् अक्ताद्दग्धाद्वा नीतात् ।[६] अग्नेः प्रमुखं कर्म दहनं पापात्मनामुच्छेदनं च । यास्कमतेन अग्नेः कर्म यथा –

वहनं च हविषामावाहनं च देवतानाम् ।
यच्च किञ्चिद् दार्षिविषयकमग्निकर्मैव तत् ।।[७]

अग्निः देवानां होता भवति । तथाहि – "अग्निर्होता"[८] इति । एवञ्च देवान् प्रति हविषः वहनकर्ता दूतरूपः भवति । यदुक्तं – "अग्निदूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे"[९] इति । अग्निरेष यज्ञनिर्माहकत्वात् "पुरोहितः"[१०] इति उच्यते । अयमेक एव देवो "गृहपति"[११] शब्देन व्यपदिश्यते ऋग्वेदे । स च नश्वराणां मध्ये स्वस्थानमकल्पयत् । अर्त्यानां गृहमागतमेनम् "अतिथिः"[१२] इत्याहुः । पुनः सर्वेषां जीवानां हृदि जठराग्निरूपेण वनस्पतिषु दावाग्निरूपेण जलेषु वाडवाग्निरूपे जीवजगतः प्रत्येकं द्रव्येषु स्थूलरूपेण सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपेण वा अग्निः विद्यमानः । तत्तु कोऽपि नाङ्गीकर्तुं न शक्नोति । "यस्त सूक्तं भजते, यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोग्निर्वैश्वानरः[१३] इति निरुक्तस्य वचनम् । अतः वेदेषु अग्नेः स्वरूपं ब्रह्मरूपेण स्तूयते । यद्यथा – "ब्रह्म वै अग्नि"रिति ।

दर्शनयोग्यं यत्कर्म तत्सर्वमग्नेरधीनम् । ऋग्वेदे सर्वेषां मण्डलानामारम्भे अग्निस्तुतिः विद्यते । यथा – "अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्[१४] इत्यादि । एवञ्च अग्निदेवः सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिभूतः भवति । ऋषयोऽस्य नानाजन्मानि नानारूपाणि नानास्थानानि च परामृशन्ति । ते काष्ठखण्डद्वयाभिघर्षणेन अहरहरुत्पद्यमानोऽयम् इति वदन्ति ।[१५] अस्योत्पादनकत्वेन स्तूयमाना दशकन्यकाः काष्ठखण्डघर्षणार्थमूर्ध्वं प्रसारिताः श कराङ्गुल्य एव । अग्निरुत्पत्तिः अन्तरिक्षलोकात् जाता[१६] इति हेतो अयं "अपां पात्" इति कथ्यते । अग्नेरुत्पत्तिः द्युलोके अभवत् । मातरिश्वा तं पृथिवीलोकं ति आनीतवतीति श्रूयते ऋग्वेदे[१७] । अपि चास्य निष्पत्तौ महत्याः शक्तेरपक्षणादयं सहसस्पुत्रः"[१८] इत्युच्यते । शुक्लयजुर्वेदे अग्निदेवः परब्रह्मणः मुखात् जातः ति श्रूयते । यथा – "मुखादग्निरजायत"[१९] इति पुरुषसूक्तं भणति । याज्ञिकाः ग्नेः पितृनाम द्यौः इति कथयन्ति । यथा – "यदेनं द्यौर्जनयत् सुरेताः"[२०] इति । त्र वर्ण्यमाना अग्नेरवयवाः सर्वे यज्ञियाग्निा सङ्गता एव । घृतेन

प्रज्वालज्यमानोऽग्निः घृतपृष्ठः[२१], घृतमुखः, घृतकेशः[२२], घृताहवनः[२१] इत्युच्यते ।
अग्नेः चक्षुः घृतं भवति । यदुक्तं "घृतं मे चक्षुः" इति । समिधमस्य भोजनम् ।[१८]
अस्य जिह्वा एकाऽनेका वा । तीक्ष्णैरात्मनो दन्तैः अयं वनानि खादति ।
अग्निरयमुपासकानामनुग्राहकः । यस्तावदस्मै हवींष्यर्पयति तमयं
सहस्रेणाक्षिभिरीक्षते । स्वभक्तानामरातीन् शुष्केन्धनानीव भस्मसात् करोति ।
अपि चास्मिन् सर्वे निधयः सम्भृताःधनस्य द्वारमयमुद्घाटति । सोऽयमग्निः गृहसम्पदं
सन्ततिं सर्वविधानि श्रेयांसि च वितरति । यथा –

"अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ।[२५]

अतः निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् अग्निदेवं विना जगदिदं क्षणमपि स्थातुं न पारयति । अग्निरेव एकः देवः यः विभिन्नदेवैः कर्मानुसारं स्तूयते । अतः परब्रह्मस्वरूपः अग्निरेव एकः सर्वभूतेषु गूढः वर्त्तते इत्यस्ति अग्निदेवस्य स्वरूपम् ।

सन्दर्भसूची –

१. मनुस्मृतिः – १/२३ ।
२. कात्यायनश्रौतसूत्रम् – १/२/२ ।
३. निरुक्तम् – ७/२ ।
४. ऐतरेयब्राह्मणम् – २/३ ।
५. निरुक्तम् – ७/४ ।
६. निरुक्तम् – ७/४ ।
७. निरुक्तम् – ७/३ ।
८. ऋग्वेदः – १/५, निरुक्तम् – ६/८ ।
९. ऋग्वेदः – ८/४४/३, अग्निं दूतं वृणीमहे – ऋग्वेदः – १०/९१/२ ।
१०. ऋग्वेदः – १/१ ।
११. ऋग्वेदः – १/१२/६ ।
१२. स दर्शतश्ररतिथिर्गृहे । ऋग्वेदः – १०/९१/२ ।
१३. निरुक्तम् – ७/३१ ।
१४. ऋग्वेदः – १/१ ।
१५. जायमानो मातरा गर्भो अत्ति । ऋग्वेदः – १०/७९/४ ।
१६. ऋग्वेदः – ४/५८/८ ।
१७. य जायमानः परमे व्योमन्याविररग्निरभवन्मातरीश्वेन । ऋग्वेदः– १/१४३/२ ।
१८. ऋग्वेदः – १/९६/३ ।
१९. यजुर्वेदः – ३१/१२ ।
२०. ऋग्वेदः – ५/५/५ ।
२१. ऋग्वेदः – १/१४/६ ।
२२. ऋग्वेदः – ८/६०/२ ।
२३. ऋग्वेदः – १/१२/५ ।
२४. शुक्लयजुर्वेदः – ३/१ ।
२५. ऋग्वेदः – १/१/३ ।

—०—

वेदवेदाङ्गसंकायाध्यक्षः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेलावल, गुजरात

Scanned by CamScanner